

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije

Civilizacija doline Inda

DIPLOMSKI RAD

Studentica: Marija Domović

Mentorica diplomskog rada: mr. sc. Klara Gönc-Moačanin

Zagreb, rujan 2018.

Sažetak

Tematika ovog diplomskog rada bavi se civilizacijom doline Inda. S obzirom na opširnost teme, glavni dio rada obuhvaćaju poglavlja o vrhuncu civilizacije i njezine značajke. Civilizacija koja je trgovala sa civilizacijama na Zapadu, bilježi svoj vrhunac od otprilike oko 2600. – 1900. godine prije Krista. Na vrhuncu svoje moći prostirala se na području današnjeg znači da je pokrivala površinu od današnjeg zapadnog dijela Indije, Pakistana i Afganistana, što je čini jednom od najvećih drevnih civilizacija. Iako se razvijala na tako velikom području, o njoj se zna vrlo malo zbog nedostatka pisanih izvora te se saznanja o ovoj civilizaciji najvećim dijelom temelje na arheološkim istraživanjima.

Gradovi poput Harappe, Mohenjo – dara, Lothala i Dholavire, koji su se uzdignuli na vrhunac moći civilizacije, sačinjavat će bit našeg područja razmatranja u diplomskom radu. Nadalje, rad sadrži poglavlja o religijskom i svjetovnom životu te gospodarstvenom i trgovačkom svijetu kao jednim od glavnih obilježja civilizacije doline Inda.

Sadržaj

Uvod	1
Otkrivanje civilizacije doline Inda	3
Počeci civilizacije.....	5
Razdoblja civilizacije doline Inda	7
Gradska središta civilizacije doline Inda.....	7
Harappa.....	10
Mohenjo-daro	13
Dholavira	16
Lothal.....	17
Razvijanje gospodarstva.....	18
Poljoprivreda	18
Trgovina i obrt.....	20
Umjetnost s religijskim konotacijama.....	24
Nestanak Indske civilizacije.....	32
Zaključak.....	33
Literatura	34
Izvori slika:	36

Uvod

Civilizacija podrazumijeva znanje, vještinu, običaje, misao i duhovne spoznaje kod razvijenih ljudskih zajednica. Ona podrazumijeva razdoblje ljudskog društva koje slijedi nakon njegovih primitivnih faza. Civilizacija može također označavati skup materijalnih i duhovnih stečevina određenog društva.¹

U razdoblju brončanog doba razvijale su se velike civilizacije. U to je vrijeme, poput drugih civilizacija: Egipta, Mezopotamije, svoj vrhunac doživjela i civilizacija doline Inda.² Procvat civilizacije i njezine kulture smješta se u razdoblje od oko 2600. godine pr. Krista. i traje otprilike do 1900. god. pr. kada se postupno počinje nazirati kraj Indske civilizacije. Kao što joj samo ime govori, civilizacija je dobila naziv prema rijeci Ind koja obučava dobar dio današnjeg Pakistana. Na vrhuncu svoje moći, civilizacija doline Inda prostirala se na području od oko 800.000 km², što obuhvaća otprilike jednu četvrtinu današnje Indije. To je u ono doba čine vjerojatno najvećom postojećom civilizacijom.³ Dva najveća grada su, čini se, dominirala civilizacijom: Harappa i Mohenjo – daro. Bili su građeni na sličan način, ali su opet jedinstveni. Njezin prvi iskopani i najveći grad Harappa spominje se kao referenca na tu civilizaciju pa se često civilizacija doline Inda naziva „Harappska civilizacija“. Osim tog naziva, ponekad se navodi i naziv civilizacija Ind – Saraswati zbog opsega nalazišta na rijeci Ghaggar – Hakra, odnosno Saraswati i zbog dominacije aluvijalnom ravnicom gdje su arheolozi prvi puta otkrili Harappu i Mohenjo – daro.⁴

Otkrivena 20 – ih godina 20. stoljeća, karakteristike te civilizacije poznate su nam samo na temelju arheoloških iskopina. Za razliku od drevne Mezopotamije, dinastičnog Egipta i drevne kineske civilizacije, za koje su nam povijesni zapisi obavijestili na antikvitet urbanog života, nigdje u zapisima drevne Indije nije bilo ni nazora civilizacije Indije, osim na područjima velike regije Inda i ruševinama gradova.⁵

Njezini počeci naziru se u oko 4. tis. pr. Krista, u razdoblju neolitika i neolitske kulture. Zatim se u brončanom dobu, dakle u razdoblju počela razvijati civilizacija uz rijeku Ind i njezine pritoke Sindh i Punjāb koja je tijekom stoljeća doživjela svoj vrhunac.

¹ <https://hr.wikipedia.org/wiki/Civilizacija>

² Danino 2010: 85.

³ Op. cit.: 92.

⁴ Kenoyer 1998: 29.

⁵ Possehl 2002: 3.

Njezin se vrhunac može ogledati u visoko centraliziranom društvu, pripitomljavanju životinja, mljevenju žitarica, pečenju cigala, masovnom izradom lončarije, oblikovanjem ukrasa od fajansa, slonovače, kosti, školjke i poludragog kamenja. Opskrbljivali su drva za potpalu te su izgrađivali svoje nastambe od kvalitetno pečene cigle prema gradskom planu. Osim toga koristili su i nosili pamuk umjesto lan, razvili umjetnost, koristili su pečatnjake za označavanje robe te su razvili jedinstveni sustav pisanja.⁶

Poput civilizacije Egipta i Mezopotamije koje su se također razvijale uz velike rijeke Nil te Eufrat i Tigris, civilizacija doline Inda obuhvaćala je područje oko nekoliko velikih rijeka, presušene Saraswati i Ind što je dokaz o njezinoj veličini. Rijeka Saraswati je presušila, a na njezinim pritocima sada leži najveća indijska pustinja: pustinja Thār. Voda, potrebna za opstanak i napredak čovječanstva, bitan je element za razvitak civilizacije. Sve su se velike drevne civilizacije razvijale uz rijeke. Rijeka Ind održavala je plovne puteve. Njom se moglo ploviti kroz unutrašnjost zemlje te tako stići do Arapskog mora gdje je stanovništvo doline Inda vjerojatno slalo svoju robu. Presušivanje indijske rijeke Saraswati oko koje je bilo izgrađeno približno 2500 naselja, dovršeno je oko 1900. god. pr. Krista, a stanovništvo je možda migriralo prema rijeci Ganges i jugu te prema središnjoj Indiji.

Cilj ovog rada je približiti sliku o iščezloj civilizaciji doline Inda. Kako bi lakše predočili razloge zbog kojeg se Indsku civilizaciju naziva toliko naprednom, poslužiti ćemo se slikama i opisima slika. Kroz čitav rad pokušat će se referirati na ono što karakterizira civilizaciju doline Inda s naglaskom na njezin vrhunac.

Odabir ove teme objasnila bih na sljedeći način: kao prvo, oduvijek su me fascinirale drevne civilizacije koje su tisućljećima daleko od našeg razdoblja, a posjedovale su ono što današnje društvo ne može dostići. U prvom redu je to organizacija društva koja se ogleda u civilizaciji doline Inda. Kao drugo, velike drevne civilizacije u velikoj su mjeri predstavljene i jako dobro poznate. Civilizacija doline Inda posebna je iz razloga što je „proizvod“ dobro organiziranog društva, a ostala je „nijema“ zbog njenog nedešifriranog pisma i nepoznavanja podrijetla njezinih ljudi. Ipak, smatram da i civilizacija doline Inda zaslužuje posebno mjesto iskazavši se na svakom području.

⁶ Possehl 2002: 15.

Slika 1: Gradovi civilizacije doline Inda na obalama rijeka i njezinih pritoka

Otkrivanje civilizacije doline Inda

Za razliku od drevne Mezopotamije, dinastije Egipta i drevne kineske civilizacije za koje postoje povijesni zapisi o razvitku urbanog života, nigdje u zapisima drevne Indije, ni u Vedama,⁷ nije se spominjalo o civilizaciji Indije, osim u nalazištima oko rijeke Ind.⁸ Civilizacija koja je ostala neotkrivena gotovo 4000 tisuće godina krije mnoge tajne, koje su ostale neotkrivene i danas. Gotovo sve nestale velike civilizacije nalaze se ispod površine koja je stoljećima neprekidno naseljavana. Stoga je otkopavanje i istraživanje istih proces kojim se bave mnogi znanstvenici.

Naznake civilizacije doline Inda počele su se nazirati već u prvoj polovici 19. st., kada su Charles Masson i Alexander Burnes dali zapise o ruševinama gradova Harappe i Amrija.⁹

⁷ Vede su najstarije svete staroindijske knjige, i najstariji hinduistički sveti tekstovi (poezija, filozofski dijalozi, mitovi i ritualni napjevi) koje su sastavili Arijeći prije oko 3.500 godina. One su se stoljećima prenosile usmenom predajom i konačno redigirane koncem 6. stoljeća prije Krista.

⁸ Possehl 2002: 3.

⁹ Kenoyer, 2010. : 20.

Ubrzo se počela graditi željeznica na relaciji Lahore – Multan. Zbog nedostatka kamena na ravninama, poslužili su se pečenom opekama za izgradnju željeznice u blizini najvećeg središta civilizacije – Harappe, nesvjesni važnosti tog povijesnog grada.¹⁰ Gradnja je zaustavljena nakon mnogo oštećenih dijelova grada kojima nitko nije pridavao važnost. Pola stoljeća prije izgradnje pruge, godine 1872./73., Sir Alexander Cunningham je na tom mjestu pronašao ostatke velikog grada te ga nazvao po obližnjem gradu *Harapa*. Nakon toga to naselje nije bilo pretraživano. Tek je 1914. godine počelo službeno pregledavanje prostora oko Harappe koje je prekinuto zbog Prvog Svjetskog rata.¹¹

Pogrešne procjene arheologa Bhandarkara navele su, godine 1921., Johna Marshalla i R. D. Banerjija na daljnja istraživanja. Oni započinju s pravim iskopavanjem tog područja, a godinu kasnije pronađene su ruševine i drugih obližnjih naselja. Arheolog R. D. Banerji shvatio je da se naselja kreću uz korito rijeke Ind i nastavio je s iskopavanjem. Godine 1922., kao član Sir Johnovog osoblja, g. R.D. Banerji, već je pronašao slične ostatke ispod budističke *stūpe* na humku Mohenjo – dara. U roku od nekoliko tjedana od objavljivanja bilo je jasno da će se novo poglavlje morati dodati prapovijesti Indije i zapisima civilizacije.¹²

Arheolog Sir John Marshall 1923. godine proučio je *stūpe*¹³ u Sindhu nekih sedam milja od Dokrija i dvadeset kilometara od Larkane i vidio je ruševine naselja civilizacije doline Indije.¹⁴ Nakon što je 1924. godine zatražio da mu se donese iskopani materijal s područja dva grada isprva je smatrao da se radi o "indo – sumerskoj civilizaciji".¹⁵ Prijedlog tog naziva opravdao je nazočnošću indskih pečata na području Mezopotamije. Ernest Mackay i Sir Mortimer Wheeler također su nastavili s radom i ponovno su ispitivali Harappu, zbirku humaka u Panjabu, i našli slične cigle onima u Mohenjo – daru.¹⁶

Nakon 1920. godine na području rijeke Saraswatī i Ind pronađeno je oko 3000 arheoloških lokaliteta za koje je vidljivo da se ovdje nekad odvijao napredan život u smislu civilizacije.

Blizu ušća Inda, nakon 1931. godine, iskopani su i drugi gradovi: Kalibangan u sjevernom Radžastanu, Lothalu i Rodžidi na području oko Kambaja i u Sutkagen Doru, koji se nekad nalazio na makaranskoj obali. U ruševinama gradova, otkriveno je pismo na

¹⁰ Kenoyer 1998: 20.

¹¹ Burenhult 2005: 64

¹² Kenoyer 1998: 22.

¹³ Stūpa humak ili brežuljak, nalik na polukuglastu strukturu koja sadrži relikvije (obično ostatke budističkih redovnika ili redovnica) koja se koristi kao mjesto meditacije.

¹⁴ Gokhale 1959: 13.

¹⁵ Possehl 2002: 12.

¹⁶ Keay 2000: 9.

pečatnjacima, kamenim skulpturama, brončanim alatima, zlatnim ornamentima i kubičnim težinama.¹⁷

Napokon je bilo jasno da se radi o autohtonoj drevnoj civilizaciji specifičnih svojstava.¹⁸

Počeci civilizacije

Jasno je da svaka civilizacija ima svoj početak, razvoj, vrhunac i kraj. Međutim, teško je dati konačne brojke i godine. Napose je to teško kod Indijaca kod kojih je poimanje vremena drugačije od našeg. Kod njih prevladava važnost usmene predaje te ne drže do zapisivanja važnih događaja i datuma ili godine kao što je to običaj kod Japanaca.¹⁹ Analizom nalazišta pomoću radiokarbonske metode datiranja vidljivo jest da se civilizacija doline Inda razvijala u nekoliko faza.

Ono što je bunilo Sir Johna Marshalla jest kako bi takva sofisticirana kultura mogla poteknuti niotkuda. Stoga on daje pogrešnu procjenu razdoblja razvitka Indske civilizacije od oko 3500. – 3000. god. pr. Krista s pretpostavkom da civilizacija doline Inda mora biti kolonija ili ogranak mezopotamske ili čak mikenske civilizacije.²⁰ Zapravo se temelji ove izvanredne civilizacije naziru duboko u vremenu (početkom holocena) vraćajući se prijelazu iz lova u održavanje poljoprivrede i pastoralizma oko 9000 do 10000 godina.²¹

Već oko 7000. god. pr. Krista, možda i ranije nastaju prva poljodjelska naselja na visoravnima u blizini doline Inda, točnije zapadno od rijeke Ind. Najpoznatije od njih nalaze se u Balūchistanu gdje su arheolozi otkrili neolitske zajednice: domaću stoku, ovce, koze i biljke, uključujući rižu. Iskopavanja u Mehrgarhu, u dolini Inda, pokazuju da su tamo prvi naseljenici uzgajali poljoprivredne kulture (ječam i pšenicu) oko 6500. god. pr. Krista. Pripitomili su goveda i to poznato indijsko govedo i vodenog bivola koje su nastavili držati poljoprivrednici u razvijenoj fazi civilizacije doline Inda.²² Moglo bi se stoga reći da se kultura Harappe i Mohenjo – dara razvila iz „kulture brdskih sela“.: Zhob, Togan, Quetta, Nāl, Amri, Kulli –

¹⁷ Kenoyer 1998: 22.

¹⁸ Op. cit.: 5.

¹⁹ Burenhult 2005: 64.

²⁰ Keay 2000: 12.

²¹ Possehl 2002.: 1.

²² Kenoyer 1998: 36.

Mehi, Kot Diji. Upravo ta naselja predstavljaju izvorišta najstarijeg tipa indijske keramike, koja je oslikana geometrijskim oblicima. U Nālu je razvijena keramika s motivima biljaka i životinja poput lavova, riba i ptica te s prikazom lišća drveta u obliku srca (pīpāl).²³

Logično je da su ljudi koji podigli naselja trebali živjeti od nečega, odnosno onoga što im priroda omogućava. Rijeka Ind sa svojih pet pritoka²⁴ pružala je opskrbu nizine oko nje, koja je bila plodna, a poljodjelska naselja prerasla su iz sela u gradove koji su napredovali kroz stoljeća.²⁵ Potrebno je reći kako drevna civilizacija doline Inda nije ograničena samo na tok te rijeke i njezinu dolinu. Ona je obuhvaća prostor od današnjeg Gujarata na jugu, prostirala se do doline Ganges na istoku. Prije gotovo 5000 godina klima na sjeverozapadu Indije bila je drugačija od današnje. Danas tamo prevladavaju većinom pustinjski predjeli, no nekada je to područje bilo šumovito i pogodno za život. Civilizacija se razvijala uz obale rijeka Ind i Ghaggar – Hakra u Pakistanu oko plodne visoravni Makrāna na temeljima neolitskih kultura. Ipak, postoji evolucijski razmak između ruralne civilizacije tih naselja i velikih gradova u dolini Inda.²⁶

Što se tiče Indske civilizacije, iskopavanjem arheoloških nalazišta, može se reći da se počela razvijati otprilike 3300. god. pr. Krista. Razdoblje od oko 2600. do 1900. god. pr. Kr. smatra se njezinim vrhuncem i godine oko 1300. pokazuju kraj Indske civilizacije. Treba ipak napomenuti da razni autori navode različite godine s obzirom da i nije moguće točno precizirati prijelaz iz jedne faze u drugu.

Tisućljećima prije, poljoprivredna nalazišta pojavljuju se u Gujaratu i duž regije Ghaggar – Hakra oko 4000. godine prije Krista. Nekada drevna rijeka Sarasvatī tekla je na području današnjeg Rājāsthāna. S vremenom je rijeka presušila i nastala je pustinja.²⁷

Kao što je vidljivo na slici br. 1, rijeka Ind izvire na Tibetskoj zaravni, teče kroz Pakistan i Indiju i ulijeva se u Arapsko more. Upravo je to stanovincima civilizacije Inda omogućavalo izravnu pomorsku vezu i trgovinu s Mezopotamijom i njenim gradovima. Ljudi su podizali naselja kako im je to priroda omogućavala.

²³ Katičić 1973.

²⁴ Rijeka Ind izvire u planinama Himalaje. Naziv je dobila prema perzijskoj riječi Panj-ab, što znači „pet voda“ (Zemlja pet rijeka). Navedenih „pet voda“ čine rijeke Jhelum, Chenab, Rāvī, Sutlej i Beas, koje su pritoci rijeci Ind. Širi pojam regije naziva se „Veliki Pandžab“ i obuhvaća prostrane teritorije istočnog Pakistana i sjeverozapadne Indije.

²⁵ Stein 2010.: 39.

²⁶ Dupuis 1963: 16.

²⁷ Danino 2010: 3.

Razdoblja civilizacije doline Inda

Kenoyer²⁸, oslanjajući se na studije Shaffera koji uzima koncept *Tradicija doline Inda* za označavanje razdoblja civilizacije doline Inda, daje pregled razdoblja razvitka ove civilizacije:

1. Razdoblje rane proizvodnje hrane (6500. pr. Krista do 5000. pr. Krista)- u ovom su razdoblju ljudi živjeli u selima, i njihovo se gospodarstvo temeljilo na proizvodnji hrane. Bitno je napomenuti da se u to doba nije razvila složena keramička tehnologija.

2. Regionalizacijsko razdoblje (5000. pr. Kr.- 2600. pr. Kr.) je razdoblje u kojem se počinje razvijati zanatstvo. Ono uključuje izradu keramike, metalurgiju te oblikovanje umjetnina. Razvijaju se stilovi artefakta kao i trgovanje između regija.

3. Razdoblje integracije ili ujedinjavanja obuhvaća period od oko 2600. god. pr. Kr. do 1900. god. pr. Krista. Ovo razdoblje karakterizira integraciju različitih regionalnih kultura, kao i zajedništvo u materijalnoj kulturi na velikom području doline Inda. U ovom se razdoblju razvija urbanizam, kao i korištenje mjera te hijerarhijski poredak društva. Osim toga, keramiku, ornamente i ritualne objekte karakteriziraju zajednički motivi i simboli,

4. Razdoblje lokalizacije obuhvaća razjedinjenje među prethodno integriranim kulturama.

Ova razdoblja mogu se podijeliti na faze. Tako kasniji dio razdoblja regionalizacijske ere obuhvaća rano Harapsko razdoblje. U tom se razdoblju počinju nazirati tragovi planiranog urbanizma.

Integracijsko razdoblje područje je našeg razmatranja u daljnjim poglavljima ovog rada.

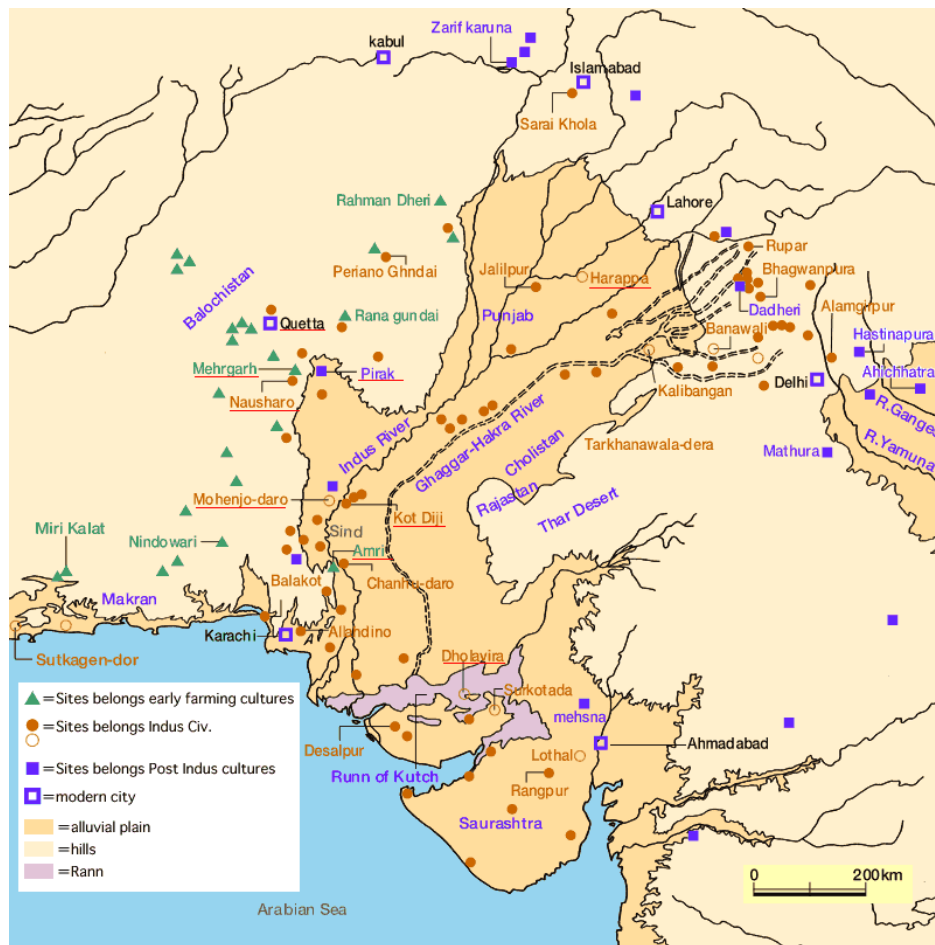
Gradska središta civilizacije doline Inda

Wright definira razdoblje od 2600. do 1900. god. pr. Krista kao vrhunac civilizacije doline Inda i njezinih pet glavnih gradova u regiji: Harappā, Mohenjo – daro, Dholavira, Ganweriwala i Rakhigarhi s procjenom gustoće naseljenosti od 150 do 200 ljudi po hektaru.²⁹ U vrijeme vrhunca, civilizacija doline Inda ili Harapska civilizacija zauzimala je površinu od oko 680.000 četvornih kilometara, što znači da je pokrivala površinu od današnjeg zapadnog

²⁸ Kenoyer 1998: 25- 26.

²⁹ Wright, 2010.: 106-107, 142.

dijela Indije, Pakistana i Afganistana.³⁰ Kada uspoređujemo procvat civilizacije doline Inda s ostalim istovremenim civilizacijama, poznato je da Keops gradi piramidu oko 2600. god. pr. Krista, dakle u vrijeme kad je cvala Indska civilizacija – oko 2700. do 1800. god. pr. Krista. Područje koje je pokrivalo civilizaciju na vrhuncu svoje moći broji više od 2.500 mjesta koja su bila dio Harappske regije. No treba uzeti obzir da ta mjesta nisu bila posebno velika i da ih je većina bila od male do srednje veličine.³¹

Slika 2: Područje civilizacije doline Inda

Vrhunac civilizacije predstavljaju njezini gradovi koji se ističu pomno planiranom gradnjom ulica i nastambi. Najočiglednije obilježje civilizacije doline Inda bila je sofisticiranost urbanizma. Većina gradova, velikih ili malih, utvrđeni su i podijeljeni u zasebne zone.³² Gradovi Mohenjo – daro, Harappa, Ganweriwal, Dholavira, i Rakhigarhi, simboliziraju

³⁰ Kenoyer 2008: 17.

³¹ Possehl 1999.

³² Danino 2010: 100.

i definiraju urbanost Indske civilizacije. Veličina i složenost Indskih gradova prepoznatljiva su obilježja zrelog razdoblja Harappe.³³

U regijama Inda i Saraswati, pronađeno je više od 1500 naselja s površinom manjih od jedan i više od deset hektara. Manji gradovi zauzimali su područja otprilike od 10 do 50 hektara. Više je manjih središta sagrađeno planiranih na istom ili sličnom osnovnom načelu kao i Harappa i Mohenjo – daro premda se detalji drastično razlikuju od drugih.³⁴ Gradska središta podizala su se uglavnom uz glavne trgovačke putove. Navedeni gradovi civilizacije doline Inda prostirali su se na površinama od oko 80 do 200 hektara.³⁵ Nakon 1954. godine pronađeni su i značajni gradovi: Kot Diji, istočno od Mohenjo – dara, i Amri. Zatim Lothal koji je bio glavna luka u razdoblju vrhunca civilizacije,³⁶ iako se ne nalazi u dolini rijeke Ind, pripada zreloj fazi Harappe i Mohenjo – dara.³⁷ U Lothalu se nalazi pristanište.³⁸ U gradovima Amri i Kot Diji koji spadaju u kasnije doba regionalizacijskog razdoblja (od oko 3300 do 2600 pr. Krista), dakle u razdoblje prije uspona velikih gradskih središta,³⁹ karakteristične su nastambe s podovima od opeke te kamini, često obloženi opekom. Otkrivena je velika pećnica sa ciglom, koje se naziva "pećnicama u zajednici", a koje su zapravo zajedničko obilježje Kot Dijija.⁴⁰

Iz ruševina naselja na Harappi, Chanhu – darou, Lothalu i Kalibanganu daju se prepoznati ulični kanali, septičke jame, odvodne cijevi, pravokutne prostorije, podovi obloženi ciglom, prisutnost bunara u i među zgradama, stubištima što definitivno ukazuje na napredno urbanističko planiranje naselja i gradova.⁴¹

Ono što karakterizira gradove u arhitektonskom smislu jest citadela ili akropola koja se uzdiže, najčešće na lijevoj, zapadnoj strani grada, kao što je to slučaj u Harappi, Mohenjo – daru i Kalibanganu u današnjem Rajasthanu, Chanhu – daru, Kot Dijiju, Nausharu, Lothalu, Rakhigarhi, Surkotadi, Sutkaden – doru.⁴²

³³ Possehl 2002.: 56.

³⁴ Gupta 1996: 101.

³⁵ Kenoyer 1998: 49.

³⁶ Kulke 1995: 19.

³⁷ Fairservis 1975: 267.

³⁸ Op. cit: 270.

³⁹ Kenoyer 1998: 40.

⁴⁰ Op. cit.: 180.

⁴¹ Fairservis 1975.: 261.

⁴² Parpola 2015: 21.

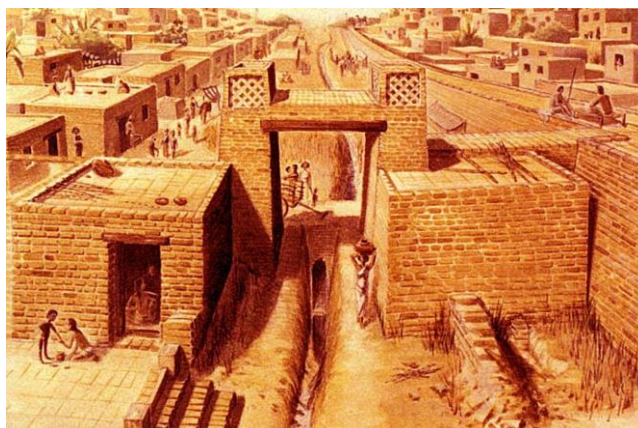
Harappa

Nedavna istraživanja pokazuju da je grad Harappa, koji se nalazi na rijeci Rāvī, gornjem toku rijeke Ind, mogao biti formiran između 2800. do 2600. god. prije Krista, dakle prije razdoblja integracije, a da je u vrijeme svog vrhunca pokrивao površinu od preko 150 hektara.⁴³

Prema Joshiju,⁴⁴ postoje deset različitih svojstava koji karakteriziraju zrelu fazu Harappe, odnosno razdoblje procvata Indske civilizacije:

- karakteristični pisani materijali i pečati,
- perle i drugi nakit,
- standardizirane veličine opeke u omjeru $1 \times 2 \times 4$ (10 x 20 x 40 cm)
- planirani gradovi s citadelama, platformama i podijima i specifičnim ukopima,
- standardizirane težine,
- crno ili crveno oslikana keramika,
- paralelne jednostrane oštrice,
- predmeti od bakra i bronce,
- igračke od terakote,
- uzgoj pamuka, ječma i pšenice.

Zidana područja Harappe širila su se oko središnje depresije koja bi mogla predstavljati spremnik ili rezervoar. Isto tako, svaki je humak okružen masivnim zidovima od opeke s popločanim prolazima. Ulazna vrata bila su široka samo 2.8 metara, no to je bilo dovoljno da bi prošao kola.⁴⁵

Slika 3: Rekonstrukcija ulaznih vrata grada Harappe

⁴³ Kenoyer 1998: 49.

⁴⁴ Joshi 2008: 48-49.

⁴⁵ Kenoyer 1998: 55.

Istraživanja i iskopavanje ostataka grada pružaju uvid u to da je grad Harappa podijeljen na dva dijela: istočni i zapadni. Na istočnom dijelu nalaze se domovi za stanovanje, to jest nastambe u kojima su živjeli obrtnici, poljoprivrednici i ostali ljudi koji su se bavili raznim zanatima. Zapadni dio grada služio je kao dom za osobe sofisticiranijeg dijela društva gdje se nalazi masivna citadela utvrđena zidinama. Ne zna se jesu li poslužile kao obrambena utvrda ili je citadela koja se diže 43 metara iznad donjeg grada⁴⁶ iz drugog razloga ovako utvrđena. "Citadele" koje su bile karakteristične za gradove nisu bile nađene na manjim mjestima. Kao što su nađene manje i veće prostorije u kućama, u 'donjem gradu', na primjer u Dholaviri, Surkotadi i Kalibanganu. Ta su obilježja možda značila su oni koji su prebivali na većim strukturama bili privilegirani.⁴⁷ Na sjeveru se nalazi predgrađe s brojim strukturama vezanim za razne zanate. Tamo su pronađeni kružni stupovi. Također je tamo zgrada s dvanaest odjeljaka (prostorija) za koju se smatra da je možda bilo skladište ili palača. Poput Dholavire o kojoj će kasnije biti riječ, utvrđeni grad Harappe također ima trostruke zidove.⁴⁸

Što se tiče rasporeda ulica, prema sačuvanom dijelovima grada vidi se da je gradnja pomno planirana. Ulice su građene poput mreže, tj. po principu šahovske ploče i pod pravim kutom. Podovi kuća bili su također od opeke, postavljeni ravno ili na rubu. Kuće su građene od opeke pomiješane blata, pijeska i vodom i pečene opeke. Njihova je prosječna veličina 7 x 14 x 28 cm, a ona veličina opeke koja je korištena u izgradnji zidina iznosi 10 x 20 x 40 cm. I jedna i druga veličina opeke istih su proporcija - debljina (= 1), širina (= 2x1) i duljina (= 4 x 1). Dakle, njihov omjer obično se izražava kao 1: 2: 4.⁴⁹ Kuće pokazuju odsutstvo dekoracije, što ne isključuje mogućnost da su ukrasi možda bili od drveta i drugog propadljivog materijala koji je nestao zbog vremenskog djelovanja.⁵⁰ Podovi kuća bili su također od opeke, postavljeni ravno ili na rubu. Krovovi su bili ravni i drveni, prekriveni tlačenjem zemlje, sa zaštitnim cijevima od opeke ili drugog materijala.⁵¹

Što se tiče sanitarnog sustava, većina kuća imala je vlastite kupaonice koja se sastojala od nagnute platforme građene također od pečene opeke sa spojem i odvodom kroz vanjski zid,

⁴⁶ Craven 1987: 11.

⁴⁷ Gupta 1996: 104.

⁴⁸ Kenoyer 1998: 55.

⁴⁹ Ibidum.

⁵⁰ Gokhale 1959: 14.

⁵¹ Op. cit.: 15.

odvođeći otpadne vode u skupnu kanalizaciju.⁵² Odvodi su bili duboki od jednog do dva metra i prekriveni ciglom ili kamenom.⁵³

Osim toga, nastambe za stanovanje i ostale velike građevinske strukture bile su opskrbljivane vodom. Premda se broj bunara razlikovao od grada do grada, činjenica da ih je Mohenjo-daro imao oko 600 do 700, ogroman broj po današnjim standardima. Na dubini od 15 do 20 metara, bunari su bili konstruirani s posebnim trapezoidnim opekama.⁵⁴

Slike 4, 5, 6, 7: Sanitarni sustav povezan odvodima i bunarima

Najpoznatije i vjerojatno najimpresivnije građevine u Harappi i Mohenjo – daru jesu takozvane „žitnice“ popločene pečenom opekom s kanalima za provjetravanje kako bi omogućili protok svježeg zraka ispod vjerojatno drvenih podova. S jedne strane žitnice, pretpostavlja se, postojala je platforma za istovar. Budući da je u civilizaciji doline Inda, glavna poljoprivredna grana bilo ratarstvo, pretpostavlja se da su ovako velike raspoređene hale služile za spremanje žita. Ono što je također zanimljivo je da su zidovi od opeke obično bili premazani blatom.⁵⁵

U Harappi se nalazi velika impozantna građevinska struktura za koju se pretpostavlja da je bila žitnica. Njezin je promjer 50 x 40 metara, i sastoji od dva reda po šest velikih prostorija (svaka 6x 15 metara).⁵⁶

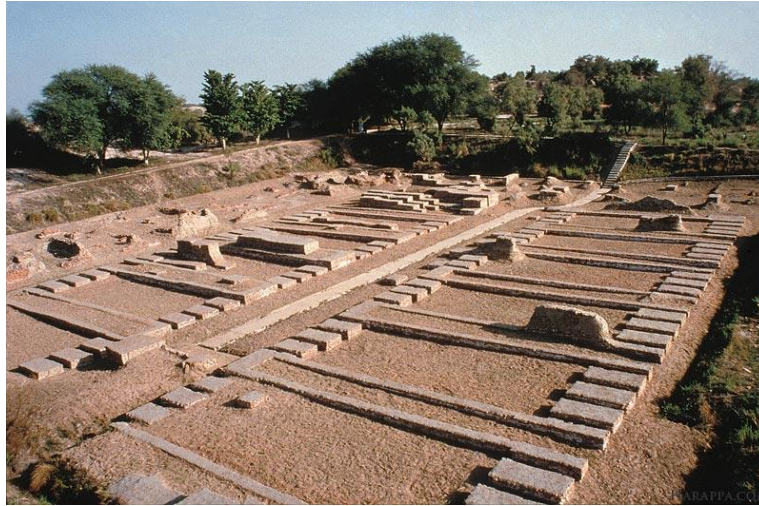
⁵² Danino 2008: 104.

⁵³ Gokhale 1959: 15.

⁵⁴ Danino 2008: 105.

⁵⁵ Wheeler 1968: 35- 36.

⁵⁶ Danino 2008: 101.

Slika 8: „Žitnica“ u Harappi

Međutim, u posljednjih nekoliko godina neki arheolozi osporili postojanje golemih žitnica poput onih koje je utvrdio Wheeler u Mohenjo – daru i Harappi, smatrajući kako nema čvrstih dokaza za takvu identifikaciju, a da je u regiji zrno bilo tradicionalno pohranjeno u posudama. Također, manje je jasno jesu li masivne "tvrđave" i utvrde imali vojnu svrhu.⁵⁷

S druge strane, većina znanstvenika smatra da ne postoji dovoljan broj valjanih dokaza za izgradnju masivnih žitnica u Mohenjo – daru ili Harappi. S obzirom da se gotovo sve konstatira na temelju arheoloških nalaza te bi se strukture trebale smatrati kao velike javne zgrade. Ono što se još da pretpostaviti je da su se možda vladari i državni dužnosnici, ukoliko su postojali u tom smislu, vjerojatno susreli u takvim velikim javnim zgradama. No, moguće je da su možda korištene za određene vjerske funkcije. Ipak, njihova će namjena ostati i dalje potpuno nejasna.

Mohenjo-daro

Arhaeolog D.R. Bhandarkar je u zimi s 1911. na 1912. godinu posjetio pokrajinu Sindh i napisao je kako je ostao razočaran. Vjerojatno je očekivao imponantne građevine poput onih u Egiptu ili Mezopotamiji. Također je naglasio kako Mohenjo-daro u prijevodu znači „humak mrtvih“. Naišavši tek na jedan veliki brežuljak, odnosno humak i tek šest manjih, prema

⁵⁷ Danino 2010: 101.

njegovom mišljenju Mohenjo-daro, „star 200-ak godina“, nije predstavljao ruševine bilo kakvog drevnog grada.⁵⁸

Kako je moguće da je arheolog donio toliko nepreciznu pretpostavku oko starosti postojanja Mohenjo-dara? Vjerojatno zbog kvalitetne cigle koja je služila za izgradnju. Osim toga, što je onda posebnim činilo ovaj pronađeni grad? Unutar ovih ruševina, kao što ćemo vidjeti u daljnjem tekstu, odvijale su se aktivnosti koje su na vrhuncu moći gradova impresionirale svojim karakteristikama. Mohenjo-daro prostirao se na površini od oko 250 hektara na lijevoj strani rijeke Ind,⁵⁹ u okrugu grada Larkane, u pokrajini Sindh.⁶⁰

Na temelju ruševina gradova Mohenjo – dara i Harappe, jasno se ocrtava naglašeni urbanizam. Na zapadnoj strani Mohenjo – dara nalazi se humak promjera 200x400 metara, na kojem je iskopano „Veliko kupalište“, vjerojatno najslavniji kompleks tog grada.⁶¹ Zapadni brežuljak dominira ruševnom stupom Kušānskog razdoblja iz drugog stoljeća A.D. Marshall ovaj humak naziva "*stūpom*", dok ga Wheeler naziva "citadelom". U indskoj civilizaciji to je "humka velikih termi",⁶² slavni kompleks "velike kupaonice" sa svojim središnjim bazenom koji se vjerojatno koristio za ritualne obrede.⁶³

Slika 9: Pogled na „Veliko kupalište“ i ostatak grada Mohenjo – dara

⁵⁸ Keay 1999: 7-8.

⁵⁹ Fairservis 1975: 242.

Rijeka Ind na vrhuncu je u Sindhu i južnom Punjabu.

⁶⁰ Sindh je jedna od četiri provincije Pakistana. Klima Sindha je suha, a samo su u donjem Sindhu utjecajne ljetne kiše i to povremeno.

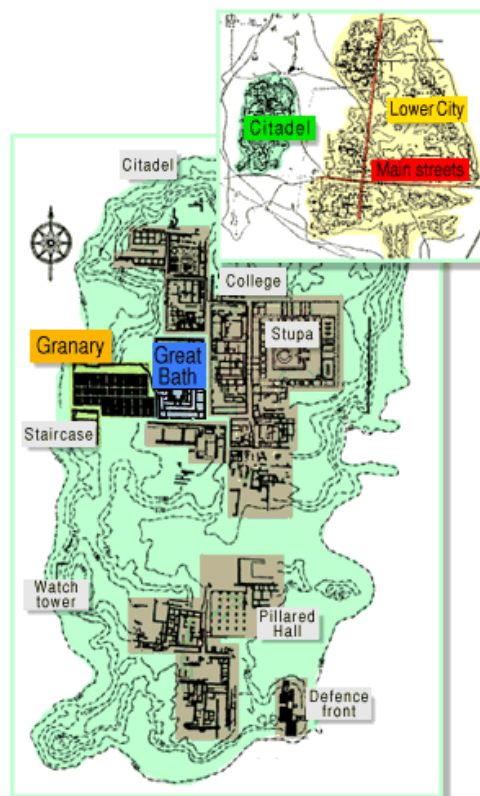
⁶¹ Danino 2010: 100.

⁶² Possehl 2002: 185.

⁶³ Danino 2010: 100.

U kupalište s velikim bazenom se ulazilo stepenicama na oba kraja, kao što je prikazano na slici iznad. Budući da je grad imao mrežu bunara, kupalište i stambene četvrti opskrbljivane su vodom iz mnogo njih. Nadalje, napredak ove civilizacije ogledava se u stambenim četvrtima od kojih je većina njih mala kupaonice i nužnike povezanih s odvodima što su se protezali ispod ulica. Stoga, ako gotovo svaka kuća ima kupaonicu, namjena "Velikog kupališta" nije mogla biti samo za čistoću, pa se ne može osporiti činjenica da je ona pružala ritualnu namjenu koju stanovnici smatraju vitalnom.⁶⁴ Prema riječima Sir John Marshalla, "čini se da je bila velika hidropatska osnova i najimpresivnija od svih ostataka otkrivenih u Mohenjo – daru."⁶⁵

Pronađene su također velike dvorane koje su nalik tržnici kao i velike strukture koje su možda bile namjenjene osobama koje su imale važnu društvenu funkciju.⁶⁶ Takvih je šesnaest jednako planiranih građevina u promjeru od 20 do 22 metra koje su bile podijeljene u dvije prostorije. One su raspoređene u dva paralelna smjera s prolazom na sredini. U blizini su nađene krugovi također od opeke koji su možda bili kukuruzni mlinovi.⁶⁷

⁶⁴ Kosambi 1964: 57.

⁶⁵ Gokhale 1959: 15.

⁶⁶ Fairservis 1975: 246.

⁶⁷ Gokhale 1959: 15.

Slika 10: Plan grada Mohenjo-dara

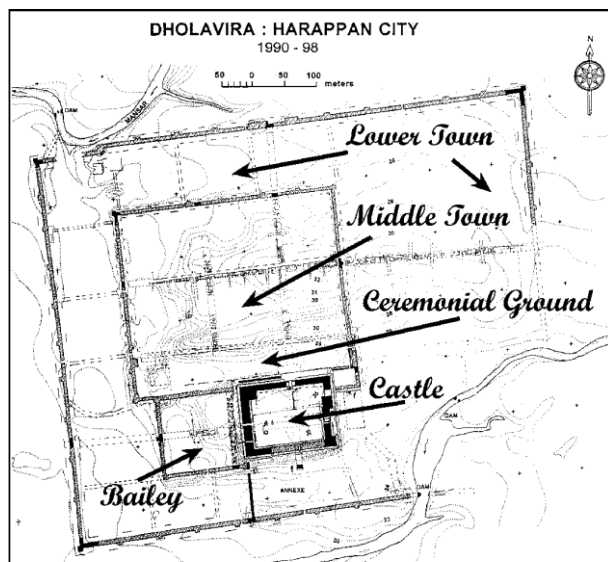
Dholavira

Dholavira, grad koji je smješten u oblasti Kutch u Gujaratu, prostirao se na površini od oko 60 do 100 hektara ako se uključe okolna predgrađa te je imala znatno veću populaciju od današnje.⁶⁸

Grad je zbog svog strateškog položaja, imala posebnu funkciju u trgovanju nadzirući plovidbu kroz Rann između Saurashtre i rijeka Ind i Ghaggar – Hakre. Njezini su visoki kameni zidovi impozantan primjer gradova doline Inda. Grad ima unutarnju podjelu u obliku pravokuta od tri ili četiri zida, najviše u južnom dijelu, a ne zapadnom kao u Mohenjo-daru i Harappi.⁶⁹

Područje vanjskog zida koje ima dvojna vrata iznosi 771x 616.8 metara (47 hektara), a područje srednje utvrđenog grada iznosi 330x 250 metara i ima četvora glavna vrata. Akropola se nalazi na uzvisini od 13 metara, a njezine zidine obuhvaćaju prostor od 300x 300 metara kroz koji se ulazi kroz jedna glavna vrata i ima prolaz u središtu.⁷⁰

Duž ulica koje su okruživale grad izgrađeno je najmanje šesnaest masivnih spremnika za vodu.⁷¹

Slika 11: Plan grada Dholavire

Slika 12: Gradske zidine Dholavire

⁶⁸ McIntosh 2008: 214.

⁶⁹ Kenoyer 1998: 55.

⁷⁰ Ibidum.

⁷¹ McIntosh 2008: 214.

Slika 13: Natpis pronadjen u Dholaviri

U gradu je otkriven najveći natpis koji je izrađen je od bijele ploče od gipsa postavljene na drvenu dasku. Na njemu se nalazi deset simbola, od kojih je svaka visina oko 37 cm i široka 25 do 27 cm. S obzirom na nedešifrirano indsko pismo može se samo pretpostaviti da je to neko ime ili naslov i postavljen je iznad vrata kao vidljiv znak u cijelom gradu.⁷²

Lothal

Na poluotoku Saurashtre nalazio se grad Lothal. Bio je jedan od glavnih centara industrije i trgovine. Grad je bio napravljen u obliku kvadrata. Na istočnoj strani grada bilo je пристаниšte.⁷³ Lothal je također imao neku vrstu građevinske strukture poput skladišta koje bi se moglo usporediti sa 'žitnicom' u Harappi.⁷⁴

U ostatku grada pronadene su planirane popločene ulice s nastambama za stanovanje i obrtničkim radionicama. Na citadeli ili akropoli također su bile kuće, a jedan su dio akropole obuhvaćale platforme za kupanje povezane velikim odvodom i bunarima. To je vjerojatno bio javni objekt.⁷⁵ Kuće su bile prisutne i na kaštelu, au oba kraja ulice su kardinalno orijentirane. Jedan blok na kaštelu imao je red dvanaest platformi za kupanje na stražnjoj strani povezan s velikim odvodom, vjerojatno javnim objektom koji su koristili građani Lothala ili dio reda malih kuća. Bilo je nekoliko bunara.⁷⁶

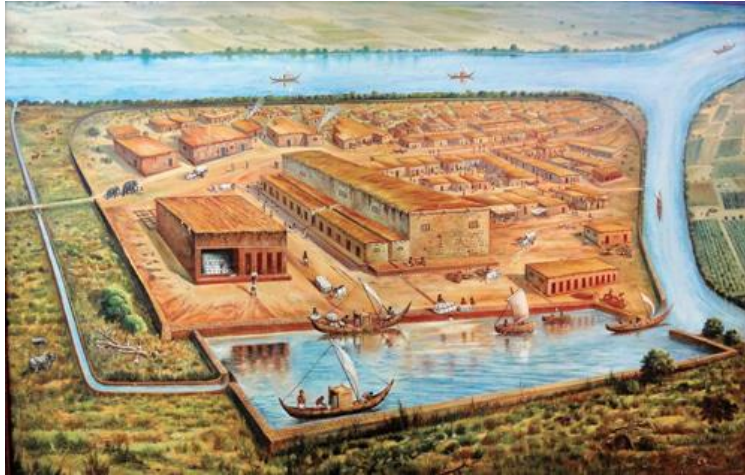
⁷² Kenoyer 1998: 54.

⁷³ McIntosh 2008: 219.

⁷⁴ Gupta 1996: 104.

⁷⁶ McIntosh 2008: 219.

Neosporno je to da su Gujaratska mjesta kao što su Lothal, Surkotada i Dholavira bili centri za mobilizaciju dobara, ali su također bili luke iz kojeg se roba slala na na zapadno azijsko tržište Perzijskog zaljeva i obalnog područja Mezopotamije.⁷⁷

Slika 14: Ilustracija grada Lothala

Na spomenutim i drugim mjestima Indske civilizacije pronađeni su brojni pečatnjaci i skulpture koje nam možda mogu prikazati tko je podigao naselja i gradove doline Inda. S obzirom na to da pismo nije dešifrirano, preostaje nam osloniti se na arheološke nalaze da bi donekle shvatili način života ljudi civilizacije doline Inda.

Razvijanje gospodarstva

Poljoprivreda

Premda je, kao i gotovo sve drugo, priroda poljoprivrednog sustava civilizacije Indije i dalje u velikoj mjeri pitanje nagađanja, moguće je ipak dati neke spekulacije. Kao što je rečeno, začeci poljoprivrede i povezanim aktivnostima razvijaju se na potkontinentu već od oko 7000. god. pr. Krista u Mehrgarhu.

Ljudi koji su nastanjivali područja doline Inda, bavili su se trgovinom, poljodjelstvom i graditeljstvom. Budući da su se njihova naselja nalazila u blizini rijeka, imali su konstantnu opskrbu vodom –elementom neophodnim za život. Kao primarna grana civilizacije najviše se

⁷⁷ Gupta 1996: 129-130.

razvijalo poljodjelstvo. Na žrvnjevima u iskopanim područjima nađeni su tragovi raznih poljoprivrednih kultura. Među kulturama koje su sadili tu su ječam i pšenica, a ono što je zanimljivo jest da su sadili i grašak. Osim toga, sjemenke lubenice i sezama nađene su na područjima koje su nastanjivali.⁷⁸ Ipak, ne smiju se zaboraviti najstarija poznata svjedočanstva o gajenju pamuka na tim prostorima. Vjerojatno najvažnija osobina kultura doline Inda je njihova posebna metoda kultiviranja zrna.⁷⁹ Stanovnici naselja doline Inda vjerojatno nisu prakticirali navodnjavanje kanala. Premda je teško uzgajati kulture navodnjavanjem pomoću poplava, u regiji doline Inda poplave su nanijele bogati mulj zbog čega oranje nije bilo potrebno. Za obradu zemlje u dolini Inda vrlo vjerojatno su se služili strojem nešto poput današnje drljače koja je ponekad prikazana kao ruka s prstima. S druge strane ne postoji dokaz o oranju zemlje i postojanju pluga na ovim prostorima.⁸⁰

Od životinja, držali su pripitomljena goveda, bivole, magarce, ovce, svinje, koze i perad. Da bi se hranili i ostalim mesom, lovci su vjerojatno lovili jelene i ostale divlje životinje na travnatim nizinama izvan plavnog područja. Osim životinja koje su uzgajali za prehranu, također su imali i životinje poput psa i mačke.⁸¹ Postojale su dvije vrste psa: uobičajeni pas i vrsta mastifa.⁸² Uzgoj je počivao na stočarstvu, ovčarstvu, svinjogojstvu, peradarstvu; međutim, kao i u drugim drevnim civilizacijama, konjogojstvo bilo je nepoznanica.⁸³

⁷⁸ Wheeler 1968: 84- 85.

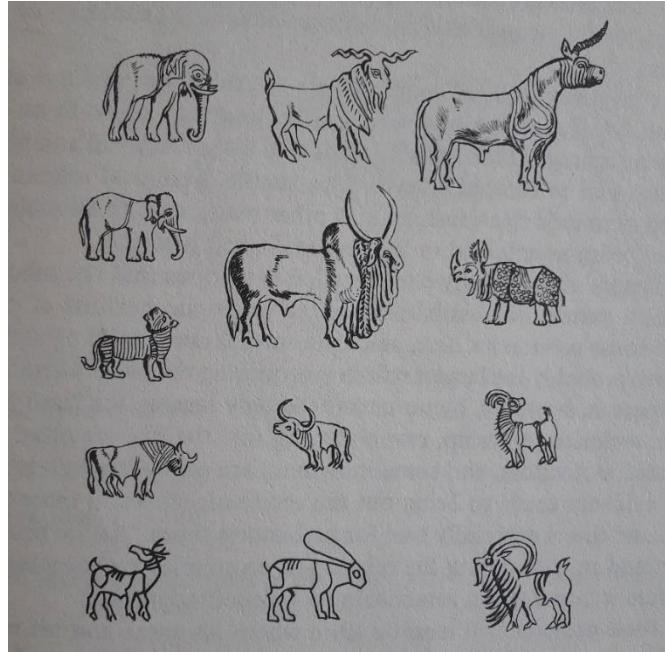
⁷⁹ Kosambi 1964: 51.

⁸⁰ Op. cit.: 53.

⁸¹ Wheeler 1968: 85.

⁸² Gokhale 1959: 17.

⁸³ Dupuis 1963: 16.

Slika 15: Životinje koje su obitavale na području civilizacije doline Inda

Trgovina i obrt

Izuzev poljodjelstva, trgovina je također bila na visokom nivou. Ljudi civilizacije Inda imali su jaku razvijenu pomorsku trgovinu. Ono što se zna jest da se trgovalo s civilizacijama koje su se razvijale zapadnije od Indske, točnije s ondašnjom Mezopotamijom, tj. današnjim Irakom, Iranom, Bahreinom i Afganistanom i možda s ljudima iz južne Indije.

Izvozili su drvo, metale, slonovaču, lončariju, kao i nakit, osobito narukvice i lančice. Za sobom su ostavili mnogobrojno oruđe, nakit od srebra i zlata, kipove, keramiku. Za njima ne zaostaju ni razni predmeti i figure od bronce. Bronca je kao najčešće upotrebljavani metal dosegla svoj vrhunac pa ne čudi što se razdoblja već navedenih civilizacija smješta u tzv. „brončano doba“.⁸⁴

Već spomenuta mjesta Lothal, Surkotada, Dholavira u Gujaratu vjerojatno su bili središta za razmjenu sredstava za karnelija, školjke itd. Osim toga vjerojatno su bili pomorske luke iz kojih su se izvozila „indijska dobra“ na zapadno azijsko tržište.⁸⁵ Također je u Lothalu je pronađena tvornica kuglica za proizvodnju karnelija, agata, opala, kristala i ostalih kamenih zrna.⁸⁶ Trgovci iz doline Inda izvozili su još i paunove, slonovaču, majmune, bisere i cijenjeni pamuk.

⁸⁴ Kenoyer 1998: 97- 98.

⁸⁵ Gupta 1996: 129-130.

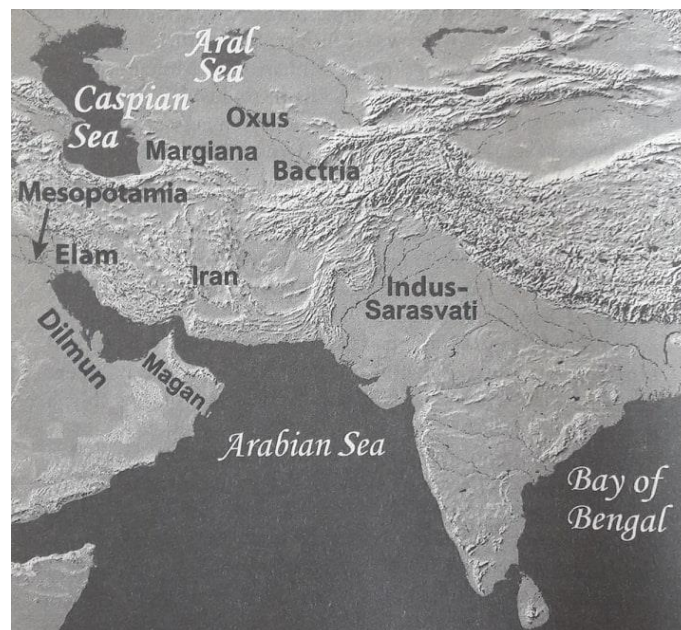
⁸⁶ Fairservis 1975: 268.

Ako uzmemo u obzir prisustvo pečatnjaka nađenih u Iranu, moguće je pretpostaviti da se odvijala neka vrsta nagodbe indijskih trgovaca u Mezopotamiji. Možda su se mijenjali za srebro i drugu robu.⁸⁷ Stoga bi takve nagodbe i razmjene implicirale na dobro održavane trgovinske veze s Mezopotamijom.⁸⁸

Pečatnjaci i natpisi iz razdoblja od otprilike između 2400. – 2000. god. pr. Krista nađeni u Uru i na drugim mjestima u Mezopotamiji su stoga očiti dokaz da se su se odvijale trgovinske veze između carstva Mezopotamije i kulture Harappe. Bahrein je mjesto gdje je nađen veliki broj indskih pečatnjaka. S druge strane, u Indiji je nađen tek mali broj pečatnjaka iz Perzijskog zaljeva.⁸⁹

Na temelju usporedbe s mezopotamijom i kasnije južne Azije, možemo reći da su ljudske slike noseći rogaste glavu vjerojatno neki oblik božanstva ili sveto moć, dok se biljni motivi najlakše odnose na plodnost ili rasplod.⁹⁰

„Meluhha“

Slika 16: Mjesta trgovačkih veza civilizacije doline Inda

⁸⁷ Kosambi 1964: 50.

⁸⁸ Possehl 2002: 215-237.

⁸⁹ Craven 1987: 12.

⁹⁰ Kenoyer 1998: 112.

Trgovina je kao jedna od grana gospodarstva jedan od najvažnijih obilježja procvata civilizacije doline Inda. U održavanju pomorskih veza važnu su ulogu imali trgovci.

Na temelju nađenih indskih pečatnjaka u Uru, Tell Asmaru, Agrap Tepu, Kishu i Suzi, od 1920.-1930. godine, bilo je evidentno da su ove dvije, premda udaljene civilizacije održavale veze.⁹¹ Takozvana „Trgovina Dilmuna“ odnosila se na pomorske aktivnosti između civilizacije doline Inda s Elamskom civilizacijom, Akkadom, Dilmunom, Maganom i Marganom.

Civilizaciju doline Inda povezuje se sa zemljom „Meluhha“ koja se spominje u tekstovima u Mezopotamiji, s kojom su održavali trgovačke veze. Nadalje, spominjanje na zemlju pod nazivom Meluhha nalazi se u zapisima Sargona iz Akkada koji je vladao u razdoblju 2334.-2279. prije Krista. U zapisima se nalazi kako su brodovi s kopnenih područja Dilmuna, Magana i Meluhhe bili vezani uz rivu glavnog grada Akada.

Smatra se kako je Dilmun zapravo otok Bahrein, odnosno Arapski poluotok, a za Magan se smatra kako se nalazi istočno od Dilmuna i da je to područje Makrana i današnjeg Omana.⁹²

Premda je teško odrediti točno mjesto navedene zemlje „Meluhha“, suvremeni znanstvenici dijele mišljenje da to područje koje povezujemo s civilizacijom Inda, uključujući i područje južnog Baludžistana. Oni daju nekoliko navoda vezanih za „Meluhhu“:

- (1) regija Meluhha je postojala, što je dokazano prisutnošću akadskih pečatnjaka
- (2) Meluhha je izvan Magana,
- (3) postoji materijal iz Indije u Mezopotamiji, s indskim pismom, i neki mezopotamski materijal u Indskim gradovima,
- (4) prisutnost materijala iz zrele faze Harappe u Ras-al-Junayzu u Omanu, što sugeriraju i pisani izvori.⁹³

Od najvažnijih predmeta nađenih u Mezopotamiji su pečatnjaci. Postoji pečat U Tell Braku koji je sličan svastici i dao bi se usporediti s onim iz Harappe, Lothala i Tepe Sialka. Osim toga, u Mezopotamiji, Arapskom zaljevu i Iranu postoji nekoliko pečatnjaka s prikazom goveda *zebu* i jednoroga.⁹⁴ Nadalje, kao dobra koja dolaze iz regije „Meluhha“, odvožena su u Elam spominju se nakit, drvo, bakar, kositar, karneol, lapis lazuli, slonovača, paunovi i majmuni.⁹⁵

⁹¹ Possehl 2002: 216.

⁹² Op. cit.: 217- 219.

⁹³ Op. cit.: 219.

⁹⁴ Op. cit.: 221- 223.

⁹⁵ Danino 2010: 107- 108.

Na temelju arheoloških nalaza, glavni uvoz iz Omana bio je bakar, ljuska i možda majčinski biser. U povijesnim vremenima arapska trgovina opskrbljivala je dolinu Inda prvenstveno s biserima, tamjanom, suhim voćem.⁹⁶

U Oman se također mogla izvoziti stoka i svježe voće, ali jedini očuvani indski predmeti su perle (zrnca), kubični utezi i objekti od bjelokosti. Nalazi pokazuju da se većina trgovine s Omanom održavala tijekom vrhunca gradova civilizacije Inda, dakle između 2200. i 2100. godine.⁹⁷

Također, nađene perle od karneola, ogrlice od školjaka, slonovače te umeci od školjka u hramovima ili grobovima ukazuju da je većina trgovačkih dobara iz doline Inda bila namijenjena vladarima mezopotamskih gradova.⁹⁸

Slike 17 i 18: Nakit od karneola

⁹⁶ Kenoyer 1998: 97.

⁹⁷ Op. cit.: 97.

⁹⁸ Op. cit: 98.

Umjetnost s religijskim konotacijama

Pečatnjaci se smatraju prvim umjetničkim predmetima u Indiji,⁹⁹ a njihova svrha je mnogostruka. Oni pružaju zasigurno najbolju sliku nekog društva, ali i mnogo podataka o svjetovnom, i religijskom životu ljudi civilizacije iz doline Inda. Međutim, postoji veliki broj pečatnjaka na kojima je pismo odrezano što dodatno otežava proces dešifriranja pisma.¹⁰⁰

Pečatnjak s natpisom iznad prikazane životinje, biljke ili mitskog bića, poprima još jednu funkciju: najvjerojatnije je služio za označavanje položaja u društvu, a ne kao vjerski natpis.¹⁰¹

Dokaz da su područja uz rijeke u kojima su obitavali stanovnici spomenute civilizacije bila močvarna su prikazi životinja na pečatnjacima koji žive na tom području. Na pečatnjacima su oslikani gravirani slon, nosorog, tigar, vodeno govedo.

Religijske konotacije također povlače tri imponantna pečatnjaka koji bi prema Johnu Marshallu možda mogli predstavljati „Proto-Šivu“. Takozvani rogati bog okružen je životinjama. S jedne strane nalaze se nosorog i vodeni bivol, a s druge slon i tigar.

Osim pečatnjaka s prikazom „proto-Šive“, nađena su još dva pečatnjaka s prikazom „rogatog božanstva“ u Mohenjo-daru. Njihov je položaj sličan onima pri „*āsani*“ u yogi. Pošto je nađen na nekoliko pečatnjaka, da se konstatirati da prikaz zaista pokazuje božanstvo pa se koje nalikuje na jednog Boga s tri lica kao što je trimūrti.¹⁰² On možda predstavlja središnju figuru kojoj se vjerojatno drugi klanjaju, kao što je to slučaj dvojice muškarca na pečatnjaku broj 3.¹⁰³ Frontalna lica su nejasna, ali čini se da ima dodatnih lica na svakoj strani poput prethodna dva.¹⁰⁴

⁹⁹ Craven 1987: 15.

¹⁰⁰ Fairservis 1975: 273.

¹⁰¹ Kenoyer 1998: 81.

¹⁰² Danino 2010: 229.

¹⁰³ Fairservis 1978: 275.

¹⁰⁴ Kenoyer 1988: 113.

Slike 19, 20, 21: prikaz „Proto – Šive“ na pečatnjacima

Vjerojatno najzanimljiviji su pečatnjaci od steatita.¹⁰⁵ Što se tiče njihova izgleda, većina njih ima format od oko 3/4 inča do 1,5 inča kvadratnih (oko 2.54 cm). S obzirom na njihovu vjerojatnu funkciju, nemali broj njih imaju probušeno ispuščenje otraga za stavljanje neke vrste užeta kako bi poslužili za rukovanje ili za upotrebu kao osobni ukras. Najčešće su nakon rezbarenja prekriveni alkalnim premazom i paljeni kako bi poprimili fini sjajni završetak.¹⁰⁶ Neki od njih prikazuju višestruke krugove, križeve, točkice, svastike i lišće svetog pipalnog drveta.¹⁰⁷

Slika 22: Pečatnjak od steatita u obliku „svastike“

Pečatnjaci su najvjerojatnije služili za službeno deklariranje robe, i to su ih po svojoj prilici posjedovale osobe koje su proizvele tu robu: trgovci i zemljoposjednici.¹⁰⁸ Gotovo su svi pečatnjaci koji prikazuju životinje rađeni po istom ili sličnom principu: iznad životinje uklesan

¹⁰⁵ Steatit je relativno mekana stijena. Mekoću mu daje talk. U mekši stealit moguće je urezivati noktom. Inertan je na kemikalije pa u dodiru s njima ne mijenja boju ni teksturu.

¹⁰⁶ Craven 1987: 14.

¹⁰⁷ Op. cit.: 14-15.

¹⁰⁸ Kennoyer 1998: 45, 83.

je natpis, ispred životinje prikazana je posuda. Stoji pretpostavka da je ona vjerojatno ispunjena hranom i ritualnog karaktera.¹⁰⁹

Keramika je proizvedena u velikim količinama.¹¹⁰ U razdoblju procvata civilizacije, najčešći keramički motivi su cvjetnog i geometrijskog uzorka. Također je slikan pipalov list, drvo, ribe te presječeni krugovi koji se mogu pronaći u ranijim regionalnim kulturama (3300. – 2600. god. pr. Krista).¹¹¹ Craven smatra da je keramika iz zrelog razdoblja bila u skladu s logičkim i uređenim mentalitetom koji je osmislio učinkovito urbanističko planiranje i odvodnju gradova civilizacije Inda.¹¹² Ono što je vrlo specifično u području umjetnosti indske civilizacije, jest izrada velikih posuda za spremanje hrane kao i vrčevi za vodu, a posebne su također ukrasne vaze. Očito je da je grnčarija i lončarija bila jako razvijena i da su ljudi iz civilizacije doline Inda bili vrlo uspješni u takvoj vrsti izrade. Napredak civilizacije ocrtava se u izrađenim lončarskim pećima u kojima su pečeni ovi predmeti. Pošto je područje oko Inda bilo izrazito šumovito, drveni materijal nije manjkao.

Slika 23: Pečatnjak s prikazom govoda s grbom

Indski pečatnjaci prikazuju dvije vrste stoke, govodo s grbom ili tzv. „zebu“ govodo i govodo s uleknutim leđima tipa „urus“, sada izumrlo u Indiji.¹¹³ Grbavo govodo (*zebu*) bio je lokalna životinja civilizacije doline Inda.¹¹⁴ Ova životinja ponekad se naziva „jednorog“ bik, jer se njegova dva roga u profilu spoje u jedan. Veličanstveni „zebu“ govodo, s teškim zubima

¹⁰⁹ Ibidum.

¹¹⁰ Danino 2010.: 112.

¹¹¹ Kennoyer 1998: 152-153.

¹¹² Craven 1987: 18.

¹¹³ Kosambi 1964: 50.

¹¹⁴ Kennoyer 1998: 38.

i širokim zavojitim rogovima, možda je najzanimljiviji motiv na indskim pečatima. „Zebu“ govedo može simbolizirati vođu stada, čija snaga i muževnost štiti stado i osigurava rasprostranjenost vrste ili stoji za žrtvu životinju. Kada je u kamen uklesan, zebu govedo ili druga važna životinja za tu civilizaciju, to vjerojatno predstavlja najmoćniji klan ili vrhunske dužnosnike Mohenjo – daro i Harappe.¹¹⁵

Vodeni bivol koji je osiguravao uzgoj njegova stada na području Inda, bio je jedna od najmoćnijih životinja tog područja. Simbolizirao je plodnost i moć i štovao se na području rijeke Ind i Sarasvati.¹¹⁶

Prikazi tih životinja su dosta česti što ukazuje na njihovu rasprostranjenost unutar civilizacije.

Slika 24: Prikaz „jednoroga“ bika na pečatnjacima

Najranija indska umjetnost obilježena je izradom figurica. Najčešće su to bile ženske figurice koje su okićene nakitom. Žene su nosile ogrlice i prstenje. Uobičajeni alat nije podrazumijevao samo sjekire i čekiće, nego i britve i ogledala od bakra ili bronce, igala i češlja od kornjačevine ili slonovače.¹¹⁷ Osim ženskih oblika, pronađene su još figurice bradatih muškaraca.

¹¹⁵ Kenoyer 1998: 80-81.

¹¹⁶ Op. cit. : 45.

¹¹⁷ Dupuis, 1963: 17

Slika 25: Prikaz ženskih figurica od terakote; u sredini kip „plesaćice“

Terakota figurice ženskog oblika imaju sličnu referencu na figurice i skulpture „Božice-Majke“ iz ranijih kultura. One se često opisuju kao „Božice Majke“ i predstavljaju simbol plodnosti.¹¹⁸ Takve su se figurice u harapskom kiparstvu prikazane s čašama na obje glave.¹¹⁹

Velika „Božica Majka“ očitovana je u mnogim ženskim figuricama i drugim ikonografijama. Neke od ženskih figurica bile su igračke, no druge su vjerojatno predstavljale kultne figure za kućanska svetišta.¹²⁰

Vjerojatno najpoznatija brončana tvorevina iz civilizacije doline Inda je kip „plesaćice“, koja je prikazana u sredini na slici iznad. Otkrivena je 1926. godine u Mohenjo – daru, a njegova starost se procjenjuje na oko 4500. godina. Opuštenost njezina gola tijela naglašava realizam. Nakićena je narukvicama na lijevoj ruci u kojoj vjerojatno drži zdjelu i prstenima na rukama, druga joj se ruka odmara na desnom boku.¹²¹

Wheeler ju je opisao izjavivši da mu je taj kip najdraži od svih: "Pogledajte to njezino malo lice balučijskoga izgleda s napućenim usnama i drskim pogledom u očima. Pomislio bih da joj je oko petnaest godine, ne više, ali ona stoji tu sa narukvicama sve do vrha ruke i nema

¹¹⁸ Keay 1999: 14.

¹¹⁹ Danino 2010: 229-230.

¹²⁰ Possehl 2002: 141.

¹²¹ Craven 1987: 20.

ništa drugo na sebi. Ta je djevojka, zasad, sasvim uvjerenjena u sebe i u svijet. Nema ništa poput nje, mislim, na svijetu."¹²²

Zasigurno najpoznatiji prikazani lik ove civilizacije, tzv. "kralj – svećenik", „Priester-König“, iz kasne faze indske civilizacije, pronađen je 1920 – ih u Mohenjo – daru. Njegove crte lica različite su od mlade "plesачice", koja je toliko impresionirala Wheelera, ali to je tek indikacija o vjerojatnosti susreta raznih populacija, o čemu također govore i skeletni ostaci stanovništva indske civilizacije.¹²³

Slika 26: „Svećenik – kralja“ („Priester- König)

Motiv trolista na figuri vrlo je čest ornament ne samo u umjetnosti indske civilizacije, već i na gotovo cijelom Istoku – Mezopotamiji i centralnoj Aziji. Ne zna se koga točno predstavlja figura. Smatra se da predstavlja „svećenika – kralja“ ili pak „kralja – svećenika“, onog koji se nalazio na samom vrhu društva. Figura je, prema stilskim osnovama, uspoređivana s onima iz Baktrije. Indijski arheolog Ramprasad Chanda istaknuo je da su njegove "polu-zatvorene" oči koje gledaju na vrh nosa, označavale na specifične tehnike meditacije.¹²⁴

¹²² Possehl 2002: 114

¹²³ <https://www.harappa.com/indus/43.html>

¹²⁴ Danino 2010: 244.

Kamena skulptura „svećenika-kralja“ prikazana je s ogrtačem, s prekrivenim lijevim ramenom. Možda je to bila odjeća koju su nosili samo vladari ili stariji svećenici koja podsjeća na *dhoti*.¹²⁵

Kad je figura bila nađena u oku se nalazio umetak od školjke. Ako se promotri kosa oblikovana na ovoj figuri, vidi se da se radi o visoko stiliziranoj frizuri pa se da naslutiti da se možda radi o nekom poznom periodu civilizacije kad je oblikovana figura.¹²⁶

Smatra se da su ljudi, koji su imali vlastita kupališta, pripadali sofisticiranom društvu. Ono bi se u prvom redu moglo sastojati od svećenika. Ako uzmemo u obzir da nije nađena nikakva personifikacija koja bi pripadala kralju i davala naznaku da se radilo o kraljevima kao vladarima glavnih indskih središta, preostaje da pretpostavimo kako su veliku ulogu u društvu imali upravo svećenici. Osim toga, nisu pronađene nikakve posebne grobnice niti hramovi ili piramide namijenjene za pokop kraljeva, kao što je to slučaju u Mezopotamiji i Egiptu. Moguće je da su važnu ulogu imali starješine koji su upravljali važnim poslovima u glavnim središtima indske civilizacije.

Budući da nisu poznavali željezo kao metal, ljudi iz civilizacije doline Inda obrađivali su vrste kvarca ili od bakar i broncu u razne svrhe. Ovi posljednji, zajedno sa zlatom i srebrom, bili su jedini dostupni metali. Oni su također bili korišteni za lijevanje posuda i kipića i za izradu različitih noževa, strelica, pila, srpova, iglica i rukavica. Što se tiče lončarije, zdjela, staklenki, boca i figurica većinom su bez prevelike dekoracije i jednolike u dizajnu. Ukratko, ujednačenost tehnologije "jednako je snažna kao u urbanističkom planiranju, tako i u svakom zanatu s jednim skupom primjera izvučenih s jednog mjesta".¹²⁷

Ostaci tih predmeta jesu možda vezani za hinduizam. Međutim, dugo se pogrešno smatralo da je to religija Arijata. Razmjerno se malo zna o vjerskim običajima ljudi iz doline Inda. Ono što se može pretpostaviti jest na temelju nađenih figura i pečatnjaka. Poveznica religije ljudi iz doline Inda očitava se u prikazu ljudi, odnosno figura u raznim joga – položajima koji se nalaze na pečatima.

¹²⁵ McIntosh 2008: 248.

¹²⁶ Possehl 2002: 114 – 115.

¹²⁷ Keay 1999: 10.

Sudeći po svemu što smo do sada napisali, mogli bismo se osloniti na istraživanja i studija Wrighta (2010), Kenoyera (2008) i Possehla (1999) i njihovih hipoteza u pogledu kulture i civilizacije doline Inda:

- Harapska kultura ili kultura doline Inda ima svoje korijene u Mehrgarhu gdje istraživanja pokazuju najranije dokaze o uzgoju koji datiraju iz 7000. godine prije Krista.¹²⁸
- Prvi grad, Harappa, pojavljuje se u Ghaggar-Hakra slivu mnogo dalje od Mehrgarha i daleko od rijeke Indus oko 3200. godine prije Krista.
- Njegov najsofisticiraniji grad, Mohenjo daro, koji se pojavljuje se u dolini Inda oko 2600. pr. Kr. (Possehl 2002: 101-103)
- Kasniji gradovi (Lothal, Dholavira, Surkotada) pojavljuju se na jugoistoku civilizacije u sušnoj regiji Kutch u Gujaratu koji očito ima vezu s Mezopotamijom (Wright, 2010: 216-217).
- Nema jasnih dokaza o snažnom središnjem autoritetu ili značajnim dokazima vojnog sustava. Uspon njegovih urbanih središta podudara s porastom broja seoskih središta što ukazuje na njihov međusobni njihov odnos (Wright 2010).
- S obzirom da su gradska središta mjesta uz riječni bazen, rijeke su bile njihove primarne metode komunikacije.
- Vjerojatno nije postojala visoko vjerska ili jako centralizirana vlast, ali je civilizacija određena visokim stupnje standardizacije u nekim vitalnim aspektima poput pisanja i proizvodnje artefakta, mjerenja težine, dimenzije cigle i proizvodnje, keramike itd.¹²⁹

¹²⁸ Kenoyer 1998: 36.

¹²⁹ vidi u *Reconstructing the History of Harappan Civilization*, Vahia, Mayank N. and Yadav Nisha

Nestanak Indske civilizacije

Oko 1750. godine pr. Krista civilizacija doline Inda počela je nestajati. Provlači se nekoliko teza oko njezina nestanka. Godinama se provlačilo uvriježeno mišljenje da ju je neka prirodna pojava „izbrisala“. S vremenom se klima mijenjala. Prema rekonstrukciji gradova dalo bi se zaključiti da su neprestane poplave dovodile do razaranja gradove u više navrata. Nadalje, smatralo se da su indo-Arijci, narodi prodrli sa zapada i uništili gradove, naselja i njihovu kulturu, nametnuli svoju vlast nad indskim stanovništvom.¹³⁰ Drvo, potrebno za pečenje opeke, uvelike se koristilo, što je dovelo do nestajanja šuma.¹³¹

Oko 1900. god. pr. Kr. vidljive su promjene kroz koju prolazi Indska civilizacija. Ono što je vrlo vjerojatno jest da su mnoga naselja Indskog bazena napuštena to vrijeme, ali ne i uništena kao što se pretpostavljalo prema ranijim istraživanjima. Možda su se njezini stanovnici počeli raseljavati prema istočnom Punjabu i Gujaratu gdje su nađeni mnogi elementi harappske kulture. Također je vidljivo da su neke značajke Indske civilizacije također nestale, uključujući i izuzetne glinene pečate.¹³² Važnost rijeke za razvoj civilizacije vidljiv je ponajprije u gradu Kalibanganu koji je napušten oko 1900. god. pr. Krista, a zatim i ostalim mjestima koja su ovisila o presušenoj rijeci Sarasvati, kako zbog voodopskrbe o kojoj je toliko ovisila civilizacija doline Inda, tako i za komunikaciju. Međutim, vidljivo propadanje se nazire i u ostalim mjestima daleko od rijeke Sarasvatī pa se da zaključiti da je za propadanje ove civilizacije postojalo više čimbenika.¹³³

No unatoč njezinu propadanju, arheolozi i dalje ostaju fascinirani sofisticiranom načinu života i izgradnje gradova civilizacije doline Inda, tijekom sedam stoljeća tijekom kojih je harapska civilizacija procvjetala i zauzela prostrano područje.¹³⁴

¹³⁰ Kenoyer 1998: 174.

¹³¹ Possehl 2002: 238.

¹³² Stein 2010: 49.

¹³³ Danino 2010: 240.

¹³⁴ Keay 1999: 9.

Zaključak

Civilizacija doline Inda jedna je od najstarijih drevnih civilizacija. Nastala je i postepeno se razvijala na obalama Inda u 3. tisućljeću prije Krista. Svoj vrhunac bilježi u razdoblju oko 2600. godine prije Krista koji traje otprilike malo više od pola stoljeća. Za više od 700 godina, gradovi doline Indus zadržali su svoj položaj kao središta ekonomske i političke moći.¹³⁵ S gradskim središtima u Harappi, Mohenjo-daru i Lothalu, Chanhu-daru bilježi visok stupanj kulturnog razvoja. Značajke njezinog razvoja i procvata ogledaju se u usvajanju pisma i u izgradnji monumentalnih urbanih sredina. Fascinantno je to da je takva civilizacija postojala i razvijala se bez kralja, hramova i vojske. Ono što znamo da su vjerojatno postajala neka božanstva, ali pitanje je koliko su ih i na koji način štovali pošto nije otkrivena niti jedna građevina slična onoj koja bi u našem smislu predstavljala hram. Osim toga, fascinantnom je čini gradnja kanalizacije i septičkih jama, te kupališta, a smatra se da su neke od zgrada bile vjerojatne žitnice. Izuzev gradnje, Indska civilizacija istaknula se na području gospodarstva i umjetnosti. Upotreba pečata podrazumijeva razvoj složenijih društvenih, ekonomskih i političkih organizacija koje bi zahtijevale ove sofisticirane alate i tehnike komunikacije i administracije. Fascinantnom je čini gradnja kanalizacije i septičkih jama, te kupališta, a smatra se da su neke od zgrada bile upravo žitnice. Nadalje, sociokulturna složenost jedna je od glavnih značajka civilizacije doline Inda.

Što se tiče nestanka ove drevne civilizacije, nekoliko je podijeljenih mišljenja i teza valjano uzeti kao skupni učinak na brisanje Indske civilizacije. Ako nisu prirodne katastrofe, onda su vjerojatno prirodni fenomeni poput poplava ili možda potresa, suša doveli do slabljenja civilizacije, a nakon njih su uslijedili Arijevcima koji su stapavši se s lokalnim stanovništvom na kraju uspjele nametnuti svoj sistem i kulturu. Ono što je najvjerojatnije ovu civilizaciju privelo kraju je nesklonost promjenama dovelo je civilizaciju do stagnacijske razine, a zatim i do njezinog postepenog nestajanja.

Nedostatak natpisa i tekstova kao i nedešifrirano pismo na pečatnjacima čini enigmom oko ove civilizacije što ostavlja prostora za daljnja istraživanja.

¹³⁵ Kenoyer 1998: 81.

Literatura

Burenhult, G., *Velike civilizacije : zajednice i kulture staroga svijeta : ilustrirana povijest čovječanstva*, [prijevod Dolores Ivanović, Ines Vuković, Dragana Čubrilo], Dušević & Kršovnik, Rijeka, 2005.

Craven, Roy C., *Indian art : a concise history* / Roy C. Craven, Thames and Hudson, London 1987.

Danino, Michel, *The lost river: On the trail of the Sarasvatī*, 2010, Michel Danino, Penguin Books, 2010.

Dupuis, J., *Histoire de l'Inde et de la civilisation indienne*, Payot Paris, 1963.

Jansen, Michaël, Mohenjo-Daro, city of Indus Valley:
http://www.rhinosourcecenter.com/pdf_files/129/1290844154.pdf (posjećeno: 19.7. 2018)

Fairservis, Walter Ashlin, *The Roots of Ancient India, The Archaeology of Early Indian Civilization*, Second Edition, The University of Chicago Press, 1975.

Gokhale, B. G., *Ancient India History and culture*, P. S. Jayasinghe, Asia Publishing House, Bombay, 1959.

Gupta, S. P., *The Indus-Saraswati Civilization; Origins, Problems and Issues*, Pratibha Prakashan, Delhi, 1996.

Jarrige, Jean-François, *Du néolithique à la civilisation de l'Inde ancienne : contribution des recherches archéologiques dans le nord-ouest du sous-continent indo-pakistanaï*, Arts asiatiques, tome 50, 1995. pp. 5-30

Joshi, J. P., *Harappan Architecture and Civil Engineering*, Rupa Publications India, New Delhi, 2008.

Kosambi, D.D., *The Culture and Civilisation of Ancient India in Historical Outline*, House 803, Poona 4, India, 1964.

Keay, John, *India: a history*, HarperCollins, London, 2000.

Kenoyer, Jonathan M., *Ancient cities of the Indus Valley Civilization*, University Press, Oxford, 1998

Kulke, Hermann and Rothermund Dietmar, *A History of India*, Revised Updated Edition, Taylor & Francis e-Library, London ; New York : Routledge, 2004

Marshal, Sir John, *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, Being an official account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro carried out by the Government of India between the years 1922 and 1927, CLE. Litt.D., Ph.D., F.S.A., Hon. A.R.I.B.A.

URL veza: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.722>

McIntosh, Jane, *The Indus Valley: New Perspectives*, ABC-CLIO, Inc., Santa Barbara, California, 2008.

URL veza: http://lukashevichus.info/knigi/mcintosh_ancient_indus_valley

Stein, Burton, *A History of India*, Second Edition, Edited by David Arnold, A. John Willey & Sons, Ltd., Publication, 2010.

Vahia, Mayank N. and Yadav Nisha; *Reconstructing the History of Harappan Civilization*, Tata Institute of Fundamental Research, Mumbai, 2014.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/269522550_Reconstructing_the_History_of_Harappan_Civilization

Parpola, Asko, *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*, 2015, Oxford University Press

Possehl, Gregory L., *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*, AltaMira Press, 2002.

Wheeler, Mortimer, *The Indus civilization: supplementary volume to the Cambridge history of India*, University Press, Cambridge, 1968

Izvori slika

Slika na naslovnoj stranici: „Plesačica“ iz Mohenjo-dara i Priester-König

(preuzeto: <https://indianexpress.com/article/entertainment/bollywood/hrithik-roshan-pooja-hegde-film-mohenjo-daro-things-you-should-know-before-watching-the-ashutosh-gowariker-movie-2950937/>)

Slika 1: Gradovi civilizacije doline Inda na obalama rijeka i njezinih pritoka

(preuzeto: <http://www.patheos.com/blogs/drishtikone/2012/06/impact-of-climate-change-and-saraswati-river-study-and-analysis/>)

Slika 2: Područje civilizacije doline Inda

(preuzeto: <http://www.crystalinks.com/induscivilization.html>)

Slika 3: Rekonstrukcija ulaznih vrata grada Harappe

(preuzeto: <https://www.pinterest.com/pin/201465783311192768/?lp=true>)

Slike 4, 5, 6, 7: Sanitarni sustav povezan odvodima i bunarima

(preuzete: <https://www.pinterest.com/pin/375909900118795614/>

<https://www.pinterest.com/pin/195132596324548390/>

<https://www.pinterest.com/pin/308637380683015764/>)

Slika 8: „Žitnica“ u Harappi, (preuzeto: <https://www.harappa.com/slide/granary-harappa>)

Slika 9: Pogled na „Veliko kupalište“ i ostatak grada Mohenjo – dara

(preuzeto: <https://pakistanountravel.com/2017/05/19/history-of-mohenjo-daro/>)

Slika 10: Plan grada Mohenjo-dara (preuzeto:

<http://pakistanpaedia.com/landmarks/moenjodaro/moenjodaro.htm>)

Slika 11: <https://www.semanticscholar.org/paper/New-Insights-into-Harappan-Town-Planning-%2C-and-%2C-to-Danino>

[Coimbatore/2e46328432ee9487661dbfc10df4936f516495d4/figure/0](https://www.semanticscholar.org/paper/New-Insights-into-Harappan-Town-Planning-%2C-and-%2C-to-Danino/Coimbatore/2e46328432ee9487661dbfc10df4936f516495d4/figure/0))

Slika 12: Zidine Dholavire

(preuzeto: <https://www.nativeplanet.com/travel-guide/dholavira-in-kutch-002317.html>)

Slika 13: Natpis pronađen u Dholaviri

(preuzeto: <https://www.harappa.com/blog/dholavira-and-its-mysterious-sign-board>)

Slika 14: Ilustracija grada Lothala

(preuzeto: <https://urbanvaastu.com/indus-valley-civilisation/>)

Slika 15: Životinje koje su obitavale na području civilizacije doline Inda

(iz knjige: Fairservis, Walter Ashlin, *The Roots of Ancient India, The Archaeology of Early Indian Civilization*, 1975: 23)

Slika 16: Mjesta trgovačkih veza civilizacije doline Inda

(iz knjige: Danino, M.: The Lost River: On the trail of the Sarasvati: 108)

Slike 17 i 18: Nakit od karneola

(preuzeto s: <https://www.quora.com/How-can-we-dress-up-as-the-people-of-the-Indus-Valley-today>)

Slika 19, 20, 21: Prikaz „Proto – Šive“ na pečatnjacima

(preuzeto: https://en.wikipedia.org/wiki/Pashupati_seal

<http://mathisencorollary.blogspot.com/2017/01/the-incredible-antiquity-of-yoga-and-of.html>

<http://zenyogagurdjieff.blogspot.com/2013/06/the-enneagram-in-ancient-art.html>)

Slika 22: Pečatnjak od steatita u obliku „svastike“

(preuzeto: www.bmimages.com/preview.asp?image=00031574001)

Slika 23: Pečatnjak s prikazom goveda s grbom

(preuzeto: www.flickr.com/photos/17868932@N05/2811085240)

Slika 24: Prikaz jednoroga na pečatnjacima

(<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/49.40.1/>)

Slika 25: Prikaz ženskih figurica od terakote; u sredini kip „plesalice“

(preuzeto: www.naukrinama.com/stressbuster/sindhu-ghati-sabhyta-ke-baare-me-10-rochak-tathya/5/)

Slika 26: Slika 26: „Svećenik – kralja“ („Priester- König)

(preuzeto: www.harappa.com/indus/43.html)